Organizations involved in the this joint collaboration to work for a human rights perspective on agriculture trade the WTO

Original text of this backgrounder was
Published in English language by:

3D - Trade
- Human Rights
- Equitable Economy
Maison des Associations
Rue des Savoises 15
1205 Geneve-Switzerland
T+41 22 320 21 21
F+41 22 320 69 48
www.3dthree .org
info@3dthree.org

Institute Agriculture
and Trade Policy
2105 First Avenue South
Minneapolis MN 555404
USA
Phone (612) 870-0453
Fax (612) 870-4846
iatp@iatp.org
www.iatp.org

Translation and publication
in Nepali language by:

Financial support for publication in Nepali language by:

FOHRID HUMAN dfgj clwsf/ tyf kḩftflGqs d~r
RIGHTS AND DEMOCRATIC FORUM
196/14 Radhe Marga, Dillibazar, Kathmandu
P.O.Box: 19186, Kathmandu, Nepal
Tel: +977-1-4423125, Fax: +977-1-4438812
E-mail: fohrid@wlink.com.np
Website: www.fohrid.org.np,
www.fohridnetwork.org

Grassroots
INTERNATIONAL
179 Boylston Street, 4th Floor
Boston, MA 02130 USA
Tel: (617)524-1400
Fax: (617) 524-5525
www.grassrootsonline.org

- of]b:tfjh cu|h]L efiffdf sofl/u :dfn/åf/f n]vPsf]xf]. s]/fnLg 8fo|]g ,a]g lnln:6g Pj+;fy]kmof dkmLn]o ;sf] ;Dkfbg ug{]Psf]xf].

- g]kfnLdf cg'jfb / k|sfzg – dfgj clwsf/ tyf k|hftfGqs d~r -kmf]/8_

- cg'jfb / k|sfzg ;xofu– u|;?6 OG6/g]zgn , cdl]/sf

- k|sflzt ;+vof–%))) k|t

klxnf] cu|h]L ;+s/0f M dfr{@))%
klxnf] g]kfnL ;+s/0f M hg @))^

;+of]hg M jL/]Gb| k|;fb yknLof
/fhs'df/ lzjfsf]6L

cg'jfb M th;Laxfb'/ sfsL{

;Dkfbg ;xofu M l;Gw' ;fksf]6f
/fh'fd e08f/L
xl/ rGb| e§/f0{
;lgn kf}8]n
k|dnf 9|ufgf

©3D –> 6]k– Xo'dg /f06\;– OlSj6]an Osf]gfdL / Ol:6Ro'r km/ Pu|sNr/ P08 6]8 kf]n];L .

ljifo –;"rL

!= kl/ro !

@= u|ld0f lf]q, vfB k|ffnL tyf Jofkf/ pbf/Ls/0f @

#= dfgj clwsf/ agf}6 ^

$= 8An6LcfO{ tyf s[lif Jofkf/ pbf/Ls/0f *

!= s[lif ;Demf}tf– dVo bflo Tjx? (

@= s[lif ;Demf}tf– hgs]bl|t k|fjwfgx? !!

%= s[lif ;Demf}tfn] dfgj clwsf/nf0{s ;/L k|efljt ub{5 !#

!=hLljsfsf] ;66f lgof{sf] k|j4{g ub{5 !#

@=Joj;flos lgoGq0f ;u+ hWg ljkmn 5 !$

#=8lDkªsf] lg/Gt/tfnf0{cgdlt lbG5 !%

$=ljsf;l;n b]zx?nf0{c;dfg vl]n dl}fgdf ylglbG5 !%

^= lgZkIf s[lif Jofkf/ lgod ;lglZrt ug{]lbzfdf sx]L ;/n sbdx? !*

!=8lDkªnf0{/f$]g / ;fdgf ug{cem s8f / ;/n lgodx?sf] !*

@=u}} Jofkfl/s rf;fx]?nf0{Wofg lbg]/ ;'Iff Jofj:yfsf]k|bfu ug{[!(

#=ljz]f Pj+ljeb]sf/L Jojxf/ ;DjGwL k|jwfgx?nf0{cem ;fy{s agfpg]@)

$=k|efj dNof^a+sg @)

%=Joj;flos lgoGq0fsf] ;fdgf @!

^=;/sf/sf cflyf{s Pj+dfgjclwsf/ ;DjGwL @!

&= lgisif{M ljZjJofkL vfB k|ffnLsf lgldQ Pp6f ;f]r @@

;Gbe{;fdul| @#

sx]L ;Dks{/ ;"rgfsf >f]tx? @%

sx]L dxTjk0f{;fdul| @%

१. परिचय

संसारका झण्डै ७० प्रतिशत अत्यन्त गरिब मानिसहरु ग्रामिण भू-भागमा बस्दछन् र आ□नो आय, भोजन तथा जीविकाको लागि खेतीमा आश्रित रहेका छन् ।[1] यदि हामी संसारका सबैजसो निर्धन र साधनविहीन मानिसहरूको स्थितिमा सुधार ल्याउन चाहान्छौं भने हामीले ग्रामीण क्षेत्रको पुर्ननिर्माणमा सबैभन्दा धेरै ध्यान दिनुपर्दछ र कृषि नीतिहरुलाई उत्पादनको सट्टा मानिसहरुको हितहुने विषयमा केन्द्रित गराउनुपर्दछ ।

यस पुस्तिकाले विश्वव्यापी कृषि व्यवस्थालाई मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट हेर्ने कोशिस गरेको छ । यसमा ग्रामिण क्षेत्र, कृषि व्यापार तथा मानवअधिकार कार्यान्वयनका बीच निहीत सम्बन्धको लेखाजोखा गर्ने प्रयास गरिएको छ । यस प्रक्रियामा यसले डब्लूटीओ लगायतका सम्पूर्ण महत्वपूर्ण मञ्चहरुमा नीति निर्धारणमा हावी हुने कृषि व्यापार उदारीकरणसम्बन्धी विषयसूचीका सीमाहरुलाई पनि प्रकाश पारेको छ । यस दस्तावेजमा विश्व कृषि व्यापार प्रणालीका विषयमा केही यस्ता सुझावहरु दिइएका छन् जसमार्फत यसलाई मानवीय आवश्यकताहरुप्रति बढीभन्दा बढी प्रतिक्रियात्मक बनाउन सकियोस् ।

मानवअधिकार कानुनले एउटा यस्तो कृषि व्यवस्थासम्बन्धी साधन प्रदान गर्दछ जसले सबैका लागि मानवअधिकारको सुनिश्चितता गर्न सक्दछ । यसकारणले मानवअधिकार प्रासङ्गिक हुन जान्छ कि डब्लूटीओका सबै सदस्यहरुलगायत

तालिका १: कृषिमा सक्रिय जनसंख्याको प्रतिशत

विकाससिल राष्ट्रहरु	*प्रतिशत*
नेपाल	*९३□*
बुर्किना फासो	*९२□*
रुवान्डा	*९०□*
तान्जानियाँ	*८०□*
चीन	*७०□*
नाइजर	*८८□*
भारत	*६०□*
बंगलादेश	*६०□*
पाकिस्तान	*५३□*
थाइल्याण्ड	*५२□*
विकसित (ओइसिडी) राष्ट्रहरु	
जापान	*५.३□*
अष्ट्रेलिया	*४.८□*
अमेरिका	*२.७□*
बेलायत	*१.७□*

स्रोत: ओइसीडी, १९९८ र एफएओ १९९९

प्रायः सबैजसो देशहरुले कुनै न कुनै अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार सन्धि प्रति सहमति जनाइसकेका छन् अर्थात् यस प्रकार मानवअधिकारको कार्यान्वयनका लागि प्रतिबद्धता व्यक्त गरेका छन् ।

२. ग्रामिण क्षेत्र, खाद्य प्रणाली तथा व्यापार उदारीकरण

हामीले मानिसको जनजीविकामा सुधार ल्याउन खोज्ने हो भने ग्रामिण क्षेत्रमा ध्यान दिनुपर्दछ । संसारभरिका लगभग २.५ अर्ब मानिसहरु ग्रामिण क्षेत्रमा बसोबास गर्दछन् र उनीहरु जीविकाको साधनका लागि कृषि उपजमा निर्भर रहेका छन् ।[२] यसमा पनि धेरैजसो व्यक्तिहरु साना किसान रहेका छन् र उनीहरु स्थानीयस्तरमा उपभोगका लागि उब्जनी गर्दछन् । यस प्रकार खेतीपाती खाद्यान्न उत्पादन र उपभोगका निमित्त मात्र प्रमुख गतिविधि नभएर संस्कृति र परम्परालगायत जीविकाको वृहत्तर तत्वका निमित्त पनि साह्रै महत्वपूर्ण छ । जुन राष्ट्रमा जनसंख्याको एउटा ठूलो हिस्सा कृषि क्षेत्रमा सक्रिय हुन्छ त्यहाँ नयाँ रोजगारका अवसरहरु सिर्जना गर्न र गरिवी घटाउनका लागि पनि कृषि क्षेत्रको विकास गर्नु एउटा नयाँ प्रभावकारी उपाय हुन सक्दछ । यस मार्गलाई अपनाएर नै स्वास्थ्य, पोषण तथा शिक्षाको स्तरमा पनि उल्लेखनीय सुधार गर्न सकिन्छ ।

यति हुँदाहुँदै पनि हालका कृषि नीतिहरु मुख्यगरी खाद्यान्न उत्पादकहरुको जीविकाको सट्टा उत्पादन र व्यापार बढाउने लक्ष्यप्रति समर्पित रहेका छन् । असीको दशकमा अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष (आई. एम.एफ) तथा विश्व बैंकका संरचनागत समायोजन कार्यक्रमहरु (एस.ए.पी.) मार्फत सुरु गरिएका यी नीतिहरु कृषि क्षेत्रको उदारीकरण गर्ने उदेश्यले लागू गरिँदैछन् । उदारीकरणका जुन नीतिहरु अनुसरण गरिएका थिए तिनमा कृषि बजारमा राज्यको भूमिकालाई यथासक्य सीमित गर्ने कोसिस पनि रहेको थियो । उदाहरणका लागि राज्यले कृषिक्षेत्रलाई दिने सहायताको कटौती र कृषि उत्पादनको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारलाई सरलीकरण गर्ने उपायहरु महत्वपूर्ण रहेका छन् ।

उदारीकरणका पक्षधरहरुको दावीअनुसार यसले कार्यकुशलता बढाउँछ र हामी सबैको स्तर उकास्ने गरी ग्रामिण क्षेत्रको भलाइका निम्ति सहयोग गर्दछ । उदारीकरणको कारणले कृषि उत्पादनमा उल्लेखनीय बृद्धि भएको छ र कृषि उत्पादन व्यापारको आकार पनि बृद्धि भएको छ । ठूला किसानहरुले सरकारी सहायताविना पनि आ□नो काम चलाउन सक्छन् । यसको अर्को पक्ष पनि हामीले

विर्सनु हुँदैन । जस्तै उदारीकरणले एकातर्फ कृषि व्यापार फस्टाएर जान सक्छ भने अर्कोतिर साना किसानहरुको व्यवसाय यसले चौपट पारिदिन्छ ।

कृषिजन्य वस्तुहरुको आयातले स्थानीय उत्पादकका कमी कमजोरी हटाउन मद्दत मिल्दछ, आहारका विषयमा छनौट प्रदान गर्दछ र पौष्टिक पदार्थको बैकल्पिक स्रोत प्रदान गर्दछ । स्थानीय उत्पादनको निर्यातले रोजगारी र आयका निम्ति नयाँ बजार र अवसरहरु प्रदान गर्दछ । तर, यहाँनेर समस्या भनेको बढिरहेको व्यापारले प्रदान गर्ने नयाँ अवसरहरुको फाइदा हरेकलाई प्राप्त हुँदैन । धेरैजसो ठाउँहरुमा यस्ता परिवर्तनले गर्दा साना किसानहरु र कृषि मजदुरहरुको स्थिति झन् खराव भएको छ । व्यापार र उदारीकरण बढाउँदैमा गरिवी न्यूनीकरण भइहाल्दैन, किनभने :

तालिका २ उदारीकरण : घानाको स्थिति

घानामा ६५ प्रतिशत श्रम बजारलाई रोजगारी दिने कृषिले अर्थतन्त्रको महत्वपूर्ण हिस्सा ओगटेको छ । डब्लूटीओको जन्म हुनुभन्दा अगाडि नै अन्तर्राष्ट्रिय मुद्राकोष र विश्व बैंकका ऋण कार्यक्रमहरुले गोलभेडा, धान र कुखुरा उत्पादन गर्ने साना किसानहरुलाई राज्यले दिइ आएको अनुदानलाई घटाउन लगाएका थिए । त्यसैगरी घानालाई विदेशी उत्पादनका लागि आ□नो बजार खुलाउन बाध्य पारिएको थियो । फलस्वरुप सस्तो मूल्यमा आयातित अमेरिका र युरोपका कुखुरा, युरोपेली समुदायका गोलभेडा र अमेरिका र एसियाका चामलले बजार भरिभराउ भए । अनुदानको अभावमा स्थानिय कृषकहरुले प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता गुमाए र उपभोक्ताहरुले साना स्तरका स्थानिय उत्पादकहरुलाई निरास पार्दै आयातित सस्ता बस्तुहरु छनौट गरे ।

स्रोतः 3D मा अन्ना आन्त्वीको प्रस्तुती- कृषिको भविष्यमा मानवअधिकारलाई समाहित गर्ने सम्बन्धी थ्री कार्यशाला, नोभेम्बर २००४, प्रतिवेदन <www.3dthree.org/en/pages.php?IDcat=5> मा उपलब्ध छ ।

- पहिलो- अधिकांशतः खाद्यान्न स्थानीय उपभोगका निम्ति उत्पादन गरिन्छ र यसको एउटा सानो हिस्सा लगभग १० प्रतिशत मात्र अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा प्रयोग गरिन्छ । निर्यात बजारले केही उत्पादकहरुलाई उपयोगी द्वितीय बैकल्पिक मार्ग प्रदान गर्दछ र थोरै (जस्तै- कफी उत्पादक) लाई महत्वपूर्ण प्राथमिक मार्ग प्रदान गर्दछ । तथापि ठूलो संख्याका साना किसानहरुले स्थानीय

उपभोक्ताहरुलाई आ□ना उत्पादनहरु बेच्दछन् जसको अर्थ निर्यात बजार मुट्ठीभर ठूला स्तरका किसानहरुको पहुँचमा सीमित रहन्छ ।

- दोस्रो- विकसित देशहरुमा निर्यात गरिने खाद्य पदार्थहरु ती देशहरुमा स्वीकार गरिन्छ भन्ने कुनै सुनिश्चितता हुँदैन । निर्यातक देशले खाद्य सुरक्षा वा प्याकेजिङ्गजस्ता क्षेत्रहरुमा विशिष्ट अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डको पालना गर्न सक्छ वा सक्दैन भन्ने कुराले विकसित देशहरुको बजारमा विकासशील देशका उत्पादनहरु स्वीकार्य हुन्छन् कि हुँदैनन् भन्ने कुरा निर्भर गर्दछ । थुप्रै विकासशील देशहरुमा यस प्रकारको मापदण्डमा उत्तीर्ण हुनको लागि आवश्यक पर्ने उच्चस्तरका क्षमता र संरचनाहरुको अभाव रहेको छ । यी कारणले यस्ता देशहरुका निर्यातलाई सीमित गरिदिन सक्दछन् ।
- तेस्रो- उदारीकरणको एउटा अर्थ भनेको आयातीत सामानहरुको लागि घरेलु बजार खुला गर्नु पनि हो । यस्तो परिस्थितिमा खाद्य असुरक्षा बढ्न सक्दछ किनभने आयातीत खाद्यन्नले स्थानीय उत्पादनलाई विस्थापित गरिदिन्छ । त्यतिखेर आयातको उच्च स्तरले सबैभन्दा बढी घाटा पुऱ्याउँदछ । जुनबेला विकसित राष्ट्रहरुले कृत्रिम ढंगबाट उच्च स्तरमा उत्पादन गरिरहन्छन् र बढी भएको उत्पादनलाई लागत मूल्यभन्दा कम

तालिका ३ उदारीकरणः जाम्बियाको स्थिति

मकैको उदारीकरण पछि उत्पादकको मूल्य घट्यो र उपभोक्ताको मूल्य बढ्यो । फलस्वरुप सन् १९९०/१ र १९९६/७ का विचमा मकैको उपभोग २० प्रतिशतले घट्यो । मानवअधिकारमा यसले पारेको गहिरो प्रभावलाई दस्तावेजीकरण गरिएको छ । उदाहरणका लागि कुपोषण र यससँग सम्बन्धित मृत्युदर बढ्यो । गरिवीका कारण स्वास्थ्य सूचकांक तल झ्ऱ्यो र आ□ना बालबालिकालाई विद्यालय पठाउनेहरुको संख्या घट्यो । यस घटनाक्रमले केटीहरु धेरै पिडित बने किनकि शिक्षाको तुलनामा घरेलु श्रमलाई फाइदाजनक मानिएको छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले सन् १९९८ मा गरेको मूल्यांकन अनुसार 'लामो समयमा (उदारीकरण)ले बाँडफाँड सम्बन्धी क्षमतामा अभिवृद्धि गर्दछ फलस्वरुप आय पनि बढ्दछ तर तत्कालिन रुपमा यसले खाद्य उपभोगको स्तरलाई कम गरिदिएकोछ ।'

स्रोतः सेली-एनी वे, 3D मा गरिएको प्रस्तुती- कृषिको भविष्यमा मानवअधिकारलाई समाहित गर्ने सम्बन्धी श्री कार्यशाला, नोभेम्बर २००४, प्रतिवेदन www.3dthree.org/en/pages.php?IDcat=5> मा उपलब्ध छ ।

मूल्यमा विक्री गरिदिन्छन् । जसलाई तह लगाउने अथवा 'डम्पिड' भनिन्छ ।[३] यसरी तह लगाउनका निमित्त कि त सरकारले आ□ना निर्यातकहरुलाई निर्यात सहुलियत सोझै भुक्तान गरिदिन्छ या अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारीहरु र प्रसंस्करहरुलाई सहुलियत दिन्छ, जसमार्फत उनीहरुले बजारमा आ□नो पकडको बलमा किसानले पाउने मूल्यलाई कम गर्दै आ□नो मुनाफा बढाउँछन् । उदाहरणका लागि सन् २००३ मा अमेरिकाले लागतभन्दा २८ प्रतिशत कम मूल्यमा बाहिर लगेर गहुँ विक्री गरेको थियो र कपास त झन् लागतभन्दा ४७ प्रतिशत कम मूल्यमा अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा बेचिएको थियो ।[४]

- चौथो - अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा मुट्ठीभर कम्पनीहरु मात्र हावी रहने भएको हुनाले अन्तर्राष्ट्रिय कृषि व्यापारबाट धेरै कम मानिसहरुलाई मात्र फाइदा पुग्दछ । सन् १९८६ मा गरिएको एक अनुमान अनुसार विश्वको कुल कृषि व्यापारको ८५ देखि ९० प्रतिशत सम्म अंश पाँचवटा कम्पनीको नियन्त्रणमा थियो ।[५] विश्वभरिको लगभग ७५ प्रतिशत खाद्यान्न व्यापार कार्गील र आर्चर डेनियल्स मिडल्याण्ड (एडीएम)नामक दुई अन्तर्राष्ट्रिय कम्पनीहरुको नियन्त्रणमा रहेको छ । यस्तै अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा आउने ५० प्रतिशत कफी साना किसानहरुले उत्पादन गर्दछन् तर विश्व कफी व्यापारको ४० प्रतिशत अंश केवल चारवटा कम्पनीको नियन्त्रणमा छ ।[६] यसमा पनि विशेष गरेर अमेरिकी कम्पनीहरु लगायतका थुप्रै कम्पनीहरुले अरवौं डलरको सहुलियत प्राप्त गरेर विश्व कृषि बजारमा आ□नो हालिमुहाली बढाइरहेका छन् । अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा सक्रिय प्रायजसो व्यापारी एवं प्रसंस्कर कम्पनीहरु विकसित देशका नै रहेका छन् । उनीहरुसँग उत्पादन, ढुवानी तथा व्यापारिक प्रक्रियामा लगानी गर्नका निमित्त प्रचुर मात्रामा साधन निहित रहेको छ । यस्तो परिस्थितिमा साना स्तरका उत्पादकको तुलनामा उनीहरु एकदमै बढी मजबुत स्थितिमा रहन्छन् भन्ने कुरा जगजाहेरै छ ।

नाफा केन्द्रित दृष्टिकोणभन्दा जनकेन्द्रित दृष्टिकोणले नीतिहरु बनाइनुपर्छ भन्ने कुरा ग्रामिण क्षेत्रमा मानवअधिकारलाई सफलीभूत पार्न र जीविकामा सुधार ल्याउनका लागि महत्वपूर्ण कुरा हो । मानवअधिकारको बनौटले हामीलाई जनकेन्द्रित नीतिहरु बनाउन सहयोग पुऱ्याउन सक्दछ ।

३. मानव अधिकार बनौट

मानवअधिकारका सिद्धान्तहरु विश्वका सबै राज्यहरुमा बाध्यकारी रुपमा लागू भएका छन् । यसमध्ये केही नियमहरु विभिन्न देशका राष्ट्रिय कानुनहरुमा पनि समावेश गरिएका छन् र बाँकीले अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार सन्धिहरुमा स्थान पाइसकेका छन् । विश्वभरका हरेक राष्ट्रले यिनीहरुमध्ये कुनै न कुनै सन्धिप्रति आ□नो सहमति जनाइसकेको छ । जसमा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र (आइसीसीपीआर), आर्थिक, सामाजिक एवं सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र (आइएसीइएससीआर) तथा बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धि(सीआरसी) प्रमुख छन् ।[७]

कृषिसँग सम्बन्धित मानवअधिकारलाई पुष्टि गर्ने खालका अन्य पछिल्ला अन्तर्राष्ट्रिय सम्झौताहरुमा शहस्राब्दी विकास लक्ष्य पनि रहेको छ जस मार्फत संसारका सबै राष्ट्रहरुले गरिबी, भोकमरी तथा रोगका विरुद्ध लड्न आ□नो प्रतिवद्धतालाई जोड दिएका छन् ।[८] सन् २००४ मा खाद्य एवं कृषि संगठन (एएफओ)का १८८ सदस्य राष्ट्रहरुले भोजनको अधिकारसम्बन्धी स्वेच्छिक निर्देशिकालाई अवलम्बन गरेका थिए ।[९]

कृषि व्यापार नीतिबाट धेरै अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता प्राप्त अधिकारहरु प्रभावित हुने गरेका छन् जस अर्न्तगत जीवन, भोजन, स्वास्थ्य एवं रोजगारका अधिकारका साथसाथै भेदभावबाट उन्मुक्तिका अधिकार पनि पर्दछन् । मानवअधिकार कानुनका सम्बन्धमा मानवअधिकारको सम्मान तथा रक्षा र तिनलाई पूरा गर्नका निमित्त कदम चालियोस् भन्ने कुरा सदस्य राष्ट्रहरुबाट अपेक्षा गरिएको हुन्छ । उदाहरणका निम्ति भोजनको अधिकारलाई 'सम्मान गर्नु' को अर्थ सरकारले यस्तो कुनै पनि काम गर्नुहुँदैन जसले आम जनतालाई भोजनको तत्कालीन पहुँचबाट बञ्चित गरोस् । त्यस्तै गरी 'सुरक्षा प्रदान गर्ने' दायित्वअन्तर्गत सरकारले शक्तिशाली व्यक्तिहरु तथा कम्पनीहरुसहित सबै तेस्रो पक्षलाई रोक्नका निमित्त उचित कानुन बनाउनुपर्दछ जसले गर्दा जनताहरु भोजनबाट बञ्चित हुनु नपरोस् । र, अन्त्यमा 'अधिकार प्रदान गर्ने' भन्नाले समाजमा जोखिमपूर्ण अवस्थामा रहेका व्यक्तिहरुको पहिचान गर्ने र ती व्यक्तिहरुलाई पर्याप्त भोजनमा पहुँचको सुनिश्चितता गर्न नीतिहरु बनाएर लागू गर्ने भन्ने अर्थ लाग्दछ । अन्तिम विकल्पका रुपमा आ□नो निमित्त आफैं भोजनको व्यवस्था गर्न नसक्ने व्यक्तिहरुलाई सरकारले पर्याप्त भोजन

उपलब्ध गराउनु पर्ने हुन्छ । यस सन्दर्भमा संयुक्त राष्ट्र संघका खाद्यान्न अधिकार विशेष प्रतिवेदकले औल्याएका छन् - खाद्यान्नसम्बन्धी अधिकारको कार्यान्वयन स्तरका सबै प्रक्रियाहरुमा सबैको सहभागिता, जवाफदेहिता र समाधानमा पहुँच सुनिश्चित गरियोस् भन्ने महत्वपूर्ण कुरा हो ।[१०]

तालिका ४ अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार संयन्त्रहरु (उद्दृतांश)

मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र (यूडीएचआर)- प्रत्येक व्यक्तिलाई भोजन, कपडा, आवास र चिकित्सा सेवा सहित आ□नो र आ□नो परिवारको स्वास्थ्य एवं कुसलताका निम्ति एक निश्चित मापदण्डको जीवनस्तर हासिल गर्ने अधिकार छ । (धारा -२५)

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र (आइसीसीपीआर)ले बाँच्न पाउने अधिकारको सुनिश्चितता गर्दै उल्लेख गरेको छ - कुनै पनि स्थितिमा कुनै पनि व्यक्तिलाई जीविकाको साधनबाट बञ्चित गरिने छैन । (धारा १ र ६)

आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र (आइसीइएसआर) मा सम्पूर्ण व्यक्तिलाई उचितस्तरको जिविका, आवास, काम, भोजन र स्वास्थ्यको सुनिश्चितता दिइएको छ । (धारा ६, ११ र १२)

बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि (सीआरसी)मा उचित जीवनस्तर पाउने प्रत्येक बालबालिकाको अधिकारलाई मान्यता दिइएको छ र कुपोषणसँग जुध्नु सरकारको दायित्व हो भनी उल्लेख गरिएको छ । (धारा २४ र २७)

महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारको भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धि (सीइडिएडब्लू) मा सदस्य राष्ट्रहरुले महिलाहरुको मानवअधिकार निश्चित गर्नका लागि कार्य गर्न तथा विकास योजनामा सहभागिता र उचित जीवनस्तरमा पहुँच तथा स्वास्थ्य सेवा लगायत ग्रामिण महिलाका विशिष्ट समस्याहरुप्रति ध्यान दिन आग्रह गरिएको छ । (धारा ३ र १४)

जीवनको अधिकारजस्ता केही अधिकारहरुलाई तत्काल लागू गरिनुपर्दछ । भोजन तथा स्वास्थ्यजस्ता अन्य अधिकारहरु क्रमिक रुपमा लागू गर्न सकिन्छ । क्रमिक रुपमा लागू गर्ने भन्नुको मतलब यस्ता अधिकारहरुको प्रत्याभूतिका लागि सरकारले अत्यन्त छिटो छिटो कदम चालोस् भन्ने हो । यस्तो उद्देश्य हासिल गर्नका निमित्त सरकारले उपलब्ध श्रोतहरुको अधिकतम रुपमा सदुपयोग गर्न सक्दछ । उपलब्ध श्रोतहरु भन्नाले राज्यभित्र उपलब्ध श्रोत तथा अन्तर्राष्ट्रिय

सहायता एवं सहयोगका रुपमा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायमार्फत उपलब्ध हुने श्रोतहरु बुझ्नु पर्दछ ।[११] मानव अधिकारका विषयमा अन्तर्राष्ट्रिय र बाह्य स्तरमा पनि राज्यका दायित्वहरुलाई महत्वपूर्ण मानिन्छ । उदाहरणका लागि राज्यका नीतिहरुले अन्य देशहरुमा मानवअधिकारको स्थितिप्रति कुनै किसिमको नकारात्मक प्रभाव नपारोस् भन्ने कुरा सरकारहरुले सुनिश्चित गर्नुपर्दछ । आफू सम्बन्धित रहेका अन्तर्राष्ट्रिय संगठनका गतिविधिहरु र निर्णयहरु मानवअधिकारअनुरुप हुनुपर्दछ भन्ने कुरा पनि उनीहरुले सुनिश्चित गर्नुपर्दछ । मानवअधिकारसम्बन्धी मापदण्डहरु कार्यान्वयनका विविध प्रक्रियाहरुमा सामुन्ने देखा पर्दछन् र यस्ता अधिकारहरुको उपयोग गर्न नसकिएको खण्डमा न्यायालयको सहारा लिन वा अन्तर्राष्ट्रिय उजुरी संयन्त्रहरुमा उजुर गर्न सकिन्छ ।

आर्थिक एवं व्यापारिक नीति निर्माणमा मानव अधिकारको बनौट अत्यन्त सहयोगी उपकरण हुने गर्दछ । समुदायका अत्यन्त जोखिमपूर्ण सदस्यहरुको आवश्यकता र भेदभावको समाप्तिप्रति मानव अधिकारको बलले प्रस्तावित नीतिहरुलाई मापन गर्न जनकेन्द्रित मापदण्ड प्रदान गर्दछन् । यसका अतिरिक्त मानवअधिकारलाई साकार पार्न न्यूनतम नीतिगत स्तरमा उचित कदम उठाइयोस् भन्ने कुरा सदस्य राष्ट्रहरुबाट अपेक्षा गरिएको हुन्छ । यसको अर्थ गरिब तथा जोखिमपूर्ण स्थितिका जनताहरुको परिस्थितिमा सुधारका संभावनाहरुको आधारमा प्रस्तावित नीतिहरुलाई आँकलन गर्नुपर्छ भन्ने हो । अर्थात्, व्यापार नीतिहरुका सम्भावित प्रभावहरुको उचित लेखाजोखा गरिनुपर्छ भन्ने कुरालाई मानवअधिकारको बनौटले पुष्टि गर्दछ जसका बारेमा धेरै सामाजिक कार्यकर्ता एवं विकास विशेषज्ञहरुले बारम्बार आवाज उठाउने गरेका छन् । मानवअधिकारको कार्यान्वयन एवं रेखदेखको अन्तर्राष्ट्रिय संयन्त्रहरु राज्य या व्यक्तिहरुले हात लिनुपर्दछ जसको आधारमा मानवअधिकारको प्रवर्द्धन तथा संरक्षणमा स्वदेशी प्रक्रियाहरुको विफलताका निमित्त सम्बन्धित आर्थिक खेलाडीहरुलाई जवाफदेही बनाउन सकियोस् ।

४. डब्लूटीओ तथा कृषि व्यापार उदारीकरण

सन् १९९५ मा लागु गरिएको डब्लूटीओको कृषि सम्झौताले कृषि व्यापारको नीति निर्माणका बारेमा जनकेन्द्रित दृष्टिकोण अपनाएको छैन ।[१२] यसले ठूलो स्तरका उत्पादक तथा खाद्यान्न व्यापारीहरुलाई फाइदा पुऱ्याउने गरी निर्यातमूखी कृषि व्यापार नीतिहरु अवलम्बन गरेको छ । यति हुँदाहुँदै

पनि कृषि सम्झौतामा डब्लूटीओका सदस्य राष्ट्रहरुलाई निष्पक्ष तथा जनकेन्द्रित कृषि व्यापार व्यवस्था सुरुवात गर्ने छुट दिने प्रावधान राखिएका छन् । तर यी यस्ता प्रावधानहरु हुन् जुन हालसम्म न त पूर्ण रुपमा परिभाषित गरिएका छन् न प्रयोग गरिएका छन् ।

यो पुस्तिका कृषि सम्झौतामा नै केन्द्रित छ । तथापि हामीले यसलाई कृषि सम्झौतासँग अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष तथा विश्वबैंकका नीतिहरु एवं दुई पक्षीय तथा क्षेत्रीय व्यापार सम्झौताजस्ता थुप्रै राष्ट्रहरु संलग्न भएका अन्य तत्वहरुसँग तुलना गरेर हेर्नुपर्दछ । यी सबै संगठन र सन्धिहरु उदारीकरणलाई प्रवर्द्धन गर्ने र जनता र तिनका अधिकारहरुलाई अस्विकार गर्ने वृहत् कार्यसूचीका अंशका रुपमा रहेका छन् ।

१. कृषि सम्झौता - मुख्य दायित्वहरु

डब्लूटीओको जन्मदाता **माराकेश सम्झौता** अनुसार यस संस्थाको उद्देश्य भनेको विश्वभरका जनताको जीवनस्तर उठाउनु, पूर्ण रोजगारी सुनिश्चित गर्नु तथा जनताको आयमा सुधार ल्याउनु हो ।[१३] डब्लूटीओको हिस्साका रुपमा कृषि सम्झौताको उपादेयता भनेको 'एक निष्पक्ष र बजारोन्मुख कृषि बजार व्यवस्थाको स्थापना' मार्फत डब्लूटीओका उद्देश्यहरुलाई अगाडि बढाउनु हो ।[१४] कृषि सम्झौताको संरचना बजार पहुँच, घरेलु सहायता एवं निर्यात सहुलियतजस्ता तीनवटा 'स्तम्भ' का वरिपरि घुमेको छ ।

- बजार पहुँच - कृषि सम्झौताको उद्देश्य भनेको अन्तर्राष्ट्रिय सिमानाका कारण उत्पन्न हुने आम रुपमा भन्सार महसुल कर र शुल्कका अवरोधलाई कम गरी कृषि उत्पादनको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारलाई बढावा दिनु हो । यस स्तम्भअन्तर्गत सदस्य राष्ट्रबाट आ□नो बजारमा आउने कृषि उत्पादनको मात्रामा कुनै पनि किसिमको परिमाणात्मक बन्देज नलगाइयोस् भन्ने अपेक्षा गरिन्छ । कृषि सम्झौता भन्दा पहिलेका वार्ताहरुमा स्वास्थ्यको मापदण्ड र प्याकेजिङका आवश्यकताहरुजस्ता गैर कर अवरोधहरुलाई भन्सार करको श्रेणीमा रुपान्तरित गर्ने प्रावधान राखिएको थियो । यस प्रक्रियालाई भन्सारीकरण (ट्यारिफिकेशन) भनिन्छ ।
- घरेलु सहायता- किसानलाई प्राप्त हुने कुनै पनि प्रकारको सहायतालाई कृषि सम्झौतामा घरेलु सहायताका रुपमा परिभाषित गरिएको छ । यस्तो सहायतामा केही निश्चित उत्पादनलाई दिइने अनुदान वा मूल्यको सुनिश्चितताका साथै

कृषिसम्बन्धी पूर्वाधार र अनुसन्धानको सुविधाजस्ता सबै खाले सरकारी सहयोगहरु पर्दछन् । विकसित राष्ट्रहरु घरेलु सहायता प्रदान गर्ने मामलामा सबैभन्दा अगाडि छन् र यस्ता देशहरुले आ□ना किसानहरुलाई प्रत्येक वर्ष अरवौं डलरको सहयोग दिने गरेका छन् । घरेलु सहायतासम्बन्धी प्रावधानको घोषित उद्देश्य भनेको कृषि वस्तुको उत्पादनमा खर्च हुने पैसाको मात्रालाई सकेसम्म घटाउनु अथवा के र कति मात्रामा उत्पादन गर्ने भन्ने निर्णयलाई प्रभावित गर्नेगरी दिइने सहायतामा कमी ल्याउनु हो । कृषि सम्झौतामा घरेलु सहायतालाई पनि तीन वर्गमा विभाजन गरिएको छ । यी वर्गहरुलाई डब्लूटीओका अलग-अलग शर्तहरुसँग सम्बन्धित तीन वटा तथाकथित बाकसमा आवद्ध गरिएको छ ।

पिताम्बर बाकस : यस बक्समा राखिएका सहुलियतहरुले व्यापारलाई सबैभन्दा बढी विकृत बनाउँछन् भन्ने मानिन्छ । यसको मात्रालाई 'सहयोगको समग्र मात्रा'(एएमएस)को आधारमा मापन गरिन्छ र समग्र आर्थिक सहायतामार्फत खास उत्पादनका सम्बन्धमा किसानको खास उत्पादनलाई प्रभावित गर्ने सबैखाले वित्तीय तत्वहरुको गणना गरिन्छ । कृषि सम्झौताले डब्लूटीओका औद्योगिक सदस्य राष्ट्रहरुबाट पिताम्बर बाकसमा रहेका सहुलियतहरुलाई सन् २००३ सम्ममा २१ प्रतिशतले र विकासशील राष्ट्रहरुले सन् २००५ सम्ममा १३.३ प्रतिशतले कटौती गर्नुपर्ने अपेक्षा गरेको छ ।

नीलो बाकस : यसले उत्पादनको मात्रालाई सीमित गर्न सरकारले सोझै किसानहरुलाई प्रदान गर्न सुरु गरिएका कार्यक्रमसँग सम्बन्धित निलो बाकसमा रहेका सहुलियतहरुलाई अनुमति दिइएको छ । यस्ता सहुलियतहरुमा कटौती गर्नु आवश्यक छैन, बरु यिनीहरुलाई बढाउन पनि सकिन्छ ।

हरियो बाकस : हरियो बाकसका सहुलियतहरुले उत्पादनको स्तरलाई प्रभावित गर्दैनन् भन्ने परिकल्पना गरिएको छ । यस बाकसमा वातावरणसम्बन्धी कार्यक्रम, विषादी तथा रोग नियन्त्रण, संरचनागत विकासहरु र घरेलु खाद्यान्न सहायतासँग जोडिएका भुक्तानीहरु पर्दछन् । यस बाकसमा वर्तमान उत्पादन तथा मूल्यसँग सम्बन्धित नरहेका उत्पादकलाई दिइने प्रत्यक्ष भुक्तानीहरु पनि समावेश हुन्छन् । यस्ता भुक्तानीलाई "विच्छिन्न भुक्तानी" भनिन्छ । डब्लूटीओको प्रवधान अन्तर्गत हरियो बाकसमा रहेका सहुलियतहरुलाई कटौती गर्ने कुनै आवश्यकता छैन, बरु यिनीहरुलाई बृद्धि गर्न सकिन्छ ।

- निर्यात अनुदान - यसअन्तर्गत उत्पादनलाई निर्यात गर्न फर्महरुलाई व्यवसाय

गर्नका निमित्त दिइने सरकारी भुक्तानीको केही लागत समावेश छ । कृषि सम्झौतामा निर्यात अनुदानको एउटा सूची दिइएको छ । जसमा डब्लूटीओ सदस्य राष्ट्रहरुलाई उल्लेखित सहुलियतहरु कम गर्न या नयाँ सहुलियतहरुलाई निषेधित गर्न भनिएको छ ।

२. कृषि सम्झौता - जनकेन्द्रित प्रावधानहरु ?

कुनै खास राष्ट्र या कुनै राष्ट्रका जनसमूहलाई उदारीकरणका हानीकारक प्रभावहरुबाट बचाउनका निमित्त कृषि सम्झौतामा प्रावधानहरु राखिएका छन् । गैर व्यापारिक चासो, विशेष एवं विभेदकारी व्यवहार, विशेष सुरक्षा(एसएसजी) तथा खुद खाद्यान्न आयातकर्ता विकासशील राष्ट्रहरुका बारेमा माराकेश सम्झौता आदि जस्ता प्रावधानहरु यस अन्तर्गत पर्दछन् । जिविका र मानवअधिकारको सुरक्षा सुनिश्चित गर्नेगरी यी प्रावधानहरुलाई लागू नगरिएको भए पनि यी प्रावधानले ती व्यापारीक नियमहरुका संरचनामा यस्ता बाटाहरु उत्पन्न गरिदिन्छन् जसबाट डब्लूटीओका सदस्यहरुले मानवअधिकारका क्षेत्रमा आ□ना दायित्वहरु निर्वाह गर्न सकून् ।

- कृषि सम्झौतामा यसलाई खाद्य सुरक्षा, ग्रामिण विकास, ग्रामिण जिविका र पर्यावरण संरक्षणको आवश्यकता सहित **'गैर व्यापारिक चासो'** लाई ध्यानमा राख्दै लागू गरिनुपर्दछ भन्ने कुरा यसको प्रस्तावनामा उल्लेख गरिएको छ । तर व्यवहारिक धरातलमा गैर व्यापारिक चासोको के अर्थ हुन्छ ? कृषि सम्झौतामा तिनीहरुलाई कसरी लागू गरिनुपर्दछ, अथवा तिनीहरुको मानवअधिकार आयामहरु के हुन् भन्ने बारेमा डब्लूटीओका सदस्यहरुले प्रगति गर्न तथा यसको कार्यान्वयन गर्न सकेका छैनन् ।
- **विशेष एवं विभेधकारी व्यवहार (एसडीटी)** कृषि सम्झौतालगायत सबै डब्लूटीओ सम्झौताहरुको एक अहम् तत्व हो । अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार व्यवस्थामा विकासशील राष्ट्रहरुको स्थिति सकारात्मक नहुने हुनाले यस्ता राष्ट्रहरुलाई डब्लूटीओका नियमहरुको कार्यान्वयनका प्रक्रियामा बढी से बढी सुविधा दिइनुपर्दछ भन्ने एसडीटीको उद्देश्य रहेको छ । उदाहरणका लागि ग्रामिण विकासलाई प्रोत्साहन गर्न कम आय हुने किसानहरुलाई स्वदेशी सहायता दिन सक्ने गरी विकाससिल राष्ट्रहरुलाई कृषि सम्झौतामा छुट दिइएको छ । 'यी प्रावधानहरु व्यवहारिक रुपमा प्रभावकारी बनाउन सकियोस् र विकासशील देशहरुले खाद्य सुरक्षा तथा ग्रामिण विकाससम्बन्धी आ□ना सम्पूर्ण

आवश्यकताहरुमा ध्यान दिन सकून् भनेर विकासशील देशहरुलाई एसडीटीका सम्बन्धमा सबै वार्ताहरुको (...) अभिन्न तत्वका रुपमा राखिएको छ' भनी सन् २००१ मा कतारको दोहामा आयोजित चौथो डब्लूटीओ मन्त्रिस्तरीय सम्मेलनमा सदस्य राष्ट्रहरुका बीच सहमति भएको थियो ।[१५] विकसित राष्ट्रहरु एसडीटीको पालना गर्ने सम्बन्धमा बारम्बार असफल भइसकेका छन् । उनीहरु डब्लूटीओ सम्झौतामा रहेका यस्ताखाले सबै प्रावधानहरुलाई कमजोर पार्न हरतरहले प्रयासरत छन् । फलस्वरुप जस्तोसुकै प्रावधानहरु ल्याए पनि प्रायः कमजोर भइहाल्छन् । विकसित राष्ट्रहरुले आ□ना प्रतिवद्धताहरु लागू गर्नका निमित्त बढी लामो समयावधि लिने गर्दछन् र प्रतिवद्धताभन्दा कम मात्रामा घटाउने गर्दछन् जसले गर्दा अक्सर अनुपयोगी र धेरै कम प्रतिबद्धताहरुलाई मात्र लागू गर्ने गरिन्छ । केही वर्षयता डब्लूटीओमा समावेश भएका विकासशील देशहरुलाई त एसडीटीमा साह्रै सीमित पहुँच प्रदान गरिएको छ ।

- आयातमा आउने अचानकको बाढी वा अन्तर्राष्ट्रिय मूल्यमा आइपर्ने अनपेक्षित गिरावटको समयमा स्वदेशी किसानहरुलाई तत्कालीन रुपमा सुरक्षा प्रदान गर्नका लागि भन्सारीकरणको प्रक्रिया अपनाइसकेका राष्ट्रहरुको लागि **विशेष सुरक्षा (एसएसजी)** व्यवस्था उपलब्ध छ । स्थानीय किसानहरुको सुरक्षाका दृष्टिले यो एउटा महत्वपूर्ण प्रक्रिया हुन सक्दछ किनकि यसले स्वदेशी बजारमा डम्पिङ हुनबाट घरेलुबजारलाई केही हदसम्म बचाउन सक्दछ तथापि निरन्तर डम्पिङका सामुन्ने यो व्यवस्था पनि असहाय हुने गर्दछ । एसएसजीको एउटा महत्वपूर्ण कमजोरी भनेको यो व्यवस्था केवल २१ विकासशील देशहरुका लागि मात्र उपलब्ध छ । धेरै विकासशील राष्ट्रहरुले विकसित राष्ट्रको जस्तो गैर भन्सार अवरोधहरु लगाएका छैनन् । त्यसकारण यिनीहरुले भन्सारीकरण प्रक्रियालाई अपनाउनु परेको छैन ।
- **अति कम विकसित राष्ट्रहरु (एलडीसी) तथा खुद खाद्यान्न आयातकर्ता विकाससिल राष्ट्रहरु (एनएफआइडीसी) का खाद्यान्न सम्बन्धी आवश्यकताहरुप्रति विशेष ध्यान ।** यस सम्झौताले अति कम विकसित र खुद खाद्यान्न आयातकर्ता विकाससिल वर्गका राष्ट्रहरुलाई फाइदा पुऱ्याउँदैन भन्ने कुरा कृषि सम्झौतालाई निश्कर्षमा लगिरहँदा सम्बन्धित अधिकारीहरुले मनन गरेका थिए । यसै कारण उनिहरुले अतिकम विकसित एवं खुद खाद्यान्न आयातकर्ता विकाससिल राष्ट्रहरुहरुमा सुधार कार्यक्रमहरुले पार्ने सम्भावित

नकारात्मक प्रभावहरुका बारेमा सन् १९९४ मा माराकेश सम्झौतालाई पनि डब्लूटीओ सम्झौता अन्तर्गत नै पारित गरिदिए । कृषि सम्झौताको कार्यान्वयन पश्चात अति कम विकसित र खुद खाद्यान्न आयातकर्ता विकाससिल वर्गका राष्ट्रहरुमा उच्च मूल्य अथवा खाद्यान्न सहायतामा कमीका कारणले पर्ने नकारात्मक प्रभावका सम्बन्धमा उक्त सम्झाता क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गरेको थियो । कृषि सम्झौता लागु भइसकेपछि अतिकम विकसित र खुद खाद्यान्न आयातकर्ता विकाससिल वर्गका देशहरुमा खाद्य पदार्थलाई उनिहरुको आयमा कमी भए तापनि व्यवसायिक स्वार्थका आधारमा खरिद गर्न बाध्य पारिएको छ भन्ने कुरा कैयौं अध्ययनहरुमा उल्लेख गरिएको छ ।[१६] यति हुँदाहुँदै पनि सदस्य राष्ट्रहरु यस फैसलालाई सहि ढंगले लागू गर्न असफल भएका छन् ।

५. कृषि सम्झौताले मानव अधिकारलाई कसरी प्रभावित गर्दछ ?

मानवअधिकारको दृष्टिकोणले कृषि सम्झौताका मुख्य चार वटा विफलताहरु रहेका छन्:- पहिलो, यसका निर्यातमुखी दृष्टिकोणले कृषि उत्पादनमा सक्रिय व्यक्तिहरुको जीविकाका अवसर र जीवनस्तरमा सुधारको सट्टा उत्पादन र निर्यात बृद्धिमा बढी जोड दिन्छ । दोस्रो, बहुराष्ट्रिय उत्पादक र व्यापारीहरुको बजारमा रहेको पकडमा अंकुश लगाउन कृषि सम्झौता विफल भइसकेको छ । तेस्रो, उचित र पर्याप्त नियमको अभावले गर्दा डम्पिङलाई वैद्यता र संस्थागत रुप दिने गर्दछ । र, चौथो विफलता भनेको कृषि सम्झौताले विकाससिल राष्ट्रहरुलाई असमान प्रतिस्पर्धाको मैदानमा फसाइदिन्छ ।

१. जीविकाको सट्टा निर्यातको प्रवर्द्धन गर्दछ

कृषि क्षेत्रमा कृषि सम्झौताको दृष्टिकोण व्यापार उदारीकरणको अवधारणामा आधारित छ । यो सम्झौता मानवअधिकारको सट्टा निर्यात अधिकारप्रति झुकाव राख्दछ । विश्वव्यापी बजारमा खुलापन ल्याउने र व्यापारको मात्रामा बढोत्तरी ल्याउने गरी कृषि सम्झौताको रुपरेखा तयार गरिएको छ । यस निर्यातमुखि रवैयाले व्यक्तिहरुको जीविकामा सुधारको सुनिश्चितता दिँदैन । यथार्थमा यसले स्रोत, संरचना, ऋण सुविधा र विदेशी बजारमा पहुँच भएको सानो तर सुविधा सम्पन्न समूहलाई फाइदा पुऱ्याउँदछ ।

२. व्यवसायिक नियन्त्रणसँग जुध्न विफल छ

व्यापार उदारीकरणले उत्पादकको शक्तिलाई ठेस पुऱ्याउँदै बहुराष्ट्रिय व्यापारी र प्रसंस्करहरुको बजार बर्चस्वलाई बढाइ दिएको छ । यस सम्झौताले खाद्य व्यवस्थाका सबै तहमा मुठ्ठिभर ठूला कम्पनीहरुको वर्चस्वलाई बेवास्ता गर्दै व्यवसायिक सत्ताको सुदृढिकरणमा योगदान दिने गर्दछ ।

बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरुले उत्पादनका साधनहरुमा प्रभाव वा कब्जा जमाएर तथा आ□ना गतिविधिहरुलाई उत्पादनको सट्टा अन्य गतिविधिहरुमा फैलाएर आ□नो भूमिकालाई बढाउँदै जाने गर्दछन् । उदाहरणका लागि कार्गिल नामक कम्पनीले एउटा विशाल वित्तिय सेवा इकाइ र विउ एवं मलको समेत व्यवसाय चलाउँछ, गोमांसको उत्पादन गर्ने सबैभन्दा ठूला तीन अमेरिकी कम्पनीहरु मध्येमा यो पनि पर्दछ । यो कम्पनीले विश्वव्यापी ढुवानी व्यवसाय पनि सञ्चालन गर्छ । यस्तो लम्विय व्यवसायिक पृष्ठभूमि भएको कार्गिलजस्तो कम्पनीले पशुजन्य तथा वाली विक्रिको मात्रा बढाउने र प्रयोग हुने बस्तुहरुको मूल्य थोरैभन्दा थोरै राख्ने कोसिस गर्दछ । कार्गिल जस्ता कम्पनीहरुले मुख्य उत्पादकहरुलाई विक्रेताका रुपमा परिवर्तन गरिदिन्छन् र यस्ता विक्रेताहरुले कार्गिल जस्ता कम्पनीहरुले तिर्न चाहेकोभन्दा बढी मूल्य हासिल गर्न सक्दैनन् । यस पुरै श्रृंखलामा किसानहरु सबैभन्दा कमजोर स्थितिमा हुन्छन् र उनिहरुले हरेक वर्ष उत्पादन लागतभन्दा कम मूल्य स्विकार्नु पर्ने हुनजान्छ । यसले गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा सस्तो उत्पादनहरुको डम्पिङहुन थाल्छ र कम्पनीहरुको नाफा बढ्दै जान्छ ।

तालिका ५ व्यवसायिक श्रृंखलाको सबभन्दा कमजोर पक्ष किसान

व्यवसायिक श्रृंखलाको सबभन्दा कमजोर पक्षका रुपमा आ□नो जीविकाकालागि मकैमा निर्भर रहने मेक्सिको र फिलिपिन्सका किसानहरु अमेरिकाका किसानसँग प्रतिस्पर्धा गर्दैनन् तर उनिहरुका देशमा मकै निर्यात गर्ने कम्पनीहरुसँग उनिहरुले प्रतिस्पर्धा गर्नुपरेको छ ।

यस स्थितिले संसारभरका किसानहरुको जीविकालाई खतरा पुऱ्याएको छ । उनिहरु या त झन् गरिव हुन्छन् अथवा दुई छाक खानको लागि अनुदानमा भर पर्नुपर्ने हुन्छ । यदि सरकारले व्यवसायिक निकायहरुको व्यवहारलाई अनुशासित गर्न सफलता पाउने हो भने र ठूला कम्पनीहरुलाई आ□नो उब्जनी वेच्ने किसानहरुलाई

उनिहरुको उत्पादनको उचित मूल्य दिलाउने हो भने यस्तो स्थिति मानवअधिकारको दृष्टिकोणले चिन्ताको विषय रहँदैन । तर धेरै सरकारहरु कम्पनीका गतिविधि नियन्त्रण गर्न कुनै पनि कदम उठाउन चाहँदैनन् वा सक्दैनन् र डब्लुटिओका नियमहरुले उनीहरुलाई कुनै सहयोग गर्दैनन् ।

३. डम्पिङको निरन्तरतालाई अनुमति दिन्छ

डब्लूटीओमा डम्पिङको रोकथामका लागि नियमहरु बनाइएका छन् । कृषि सम्झौतामा डम्पिङको समस्याबाट छुटकारा पाउनका लागि उत्पादन र मूल्यलाई प्रभावित गर्ने राज्यका अनुदानहरुमा कटौतीको प्रावधान राखिएको छ । यति हुँदा हुँदै पनि डम्पिङ नरोकिनुका थुप्रै कारणहरु छन् । एकातिर सहुलियतका बारेमा बनाइएका जटिल तालिकाबद्ध व्यवस्थाहरुका आडमा विकसित राष्ट्रहरुले थुप्रै अनुदानहरुलाई जारी राखेका छन् । अर्कोतर्फ कृषि सम्झौताका नियमहरुले पनि डम्पिङका मूल कारणहरुलाई सम्बोधन गर्न सकेका छैनन् जस्तै उभ्रेको उत्पादन र व्यवसायिक निगमहरुको बजार शक्तिमा अंकुश लगाउने तर्फ सम्बोधन गरिएको छैन ।

डम्पिङबाट हैरान भएका राष्ट्रहरुले दोषी देशका विरुद्धमा कारवाही गर्न पनि चाहँदैनन् किनभने यस्तो मुद्दा मामला जटिल र थुप्रै समय लाग्ने हुन्छ । उदाहरणका लागि कुनै पनि देशले डम्पिङ गरिने बस्तुहरुमा आयात शुल्क लगाउनका निमित्त त्यस देशमा डम्पिङ विरोधी कानून हुनु आवश्यक हुन्छ । तर थुप्रै विकाससिल देशहरुमा यस्ता कानूनहरु छैनन् । यस्तो स्थितिमा डब्लूटीओको विवाद सल्टाउने संयन्त्रमा अपिल गर्नु बाहेक अर्को कुनै बाटो रहँदैन तर यस्ता मुद्दामा निर्णय गर्न चार वर्षसम्म लाग्नसक्छ । किसानले पाउने कुन भुक्तानी डब्लूटीओको नियम अर्न्तगत स्विकार्य मान्नु पर्छ भन्ने कुरालाई डब्लूटीओका सदस्य राष्ट्रहरुले अहिलेसम्म पनि पूर्ण रुपमा परिभाषित गर्न नसकेका हुनाले समस्या अझ जटिल भइरहेको छ ।

डम्पिङ एउटा मानवअधिकारको मुद्दा हो, किनभने विकाससिल राष्ट्रका किसानहरु डम्पिङबाट आ□नो सुरक्षा गर्नसक्ने स्थितिमा छैनन् । सामाजिक सुरक्षा व्यवस्थाको अभावमा डम्पिङको समस्याले गम्भिर मानवअधिकार चिन्तालाई जन्म दिएको छ । किनकि असंख्य साना किसानहरु अनुदान प्राप्त डम्पिङ गरिएका आयातका कारणले जीविकाको साधनबाट बञ्चित भइरहेका छन् ।

मानवअधिकारको दृष्टिकोणले सरकारहरुलाई उचित सुरक्षा व्यवस्था लागु गर्नका निमित्त प्रेरित गर्दछ र राज्यबाट गरिवहरुको आवश्यकताप्रति विशेष रुपले

ध्यानदिने खालका नीतिहरु लागू गर्ने अपेक्षा गर्दछ ।[१७] हाम्रा अगाडि यस्ता कैयौं मुद्दाहरु आइसकेका छन् जहाँ सरकारले यस्ता नीतिहरुको कार्यान्वयनमा रुचि देखाएको छैन तर डब्लूटीओ (तथा विश्व बैंक र अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष)का मञ्चमा उदारीकरणका बारेमा व्यक्त गरिएका प्रतिबद्धताहरुले पनि यी देशको स्वायत्त राष्ट्रिय नीतिगत रणनीतिहरु विकास गर्ने कार्यलाई रोक्दछन् भन्ने कुरा पनि साँचो हो । उदाहरणका रुपमा यिनै प्रतिबद्धताका कारणले कतिपय देशहरुले सिमा सुल्क बढाउन अथवा आयात कोटा निर्धारण गर्ने जस्ता कुरालाई सम्बोधन गर्न सक्दैनन् ।

तालिका ६ आयातित उत्पादनको मात्रा र मूल्य

सन् १९९९ मा एफएओद्वारा १४ देशमा गरिएको एक अध्ययन अनुसार यी सबै देशहरुमा खाद्य पदार्थको आयात बढेको थियो र विगत वर्षको तुलनामा सन् १९९५ देखि १९९८ का बिच खाद्यान्न आयातमा उनिहरुले गरेको खर्च स्वाभाविक रुपमा वृद्धि भएको थियो । भारत र ब्राजिलमा आयातीत खाद्य पदार्थको मूल्य दोब्बर भयो भने बंगलादेश, मोरक्को, पाकिस्तान, पेरु र थाइल्याण्डमा आयातित खाद्य पदार्थको मूल्यमा पचास देखि सय प्रतिशतसम्म बृद्धि भएको थियो । भारतमा आयातीत बनस्पती तेलको मात्रा १९९०-९४ को तुलनमा १९९५-९८ का विचमा करिव सातगुना बृद्धि भएको थियो र यसै अवधिमा खजुरको तेलको आयातमा ६ सय ४६ प्रतिशत वृद्धि भएको पाइयो । भारतमा पहिले २,४९,००० टन खजुर तेलको आयात गरिन्थ्यो भने पछि यसको मात्रा १६,०९,००० टन सम्म पुगेको छ । भारतमा आयात हुने खाद्य पदार्थको मात्रा पनि यस विचमा ३३२ प्रतिशतले बढेको छ । १९९०-९४ र १९९५-९८ का विच ब्राजिलमा आयात हुने गहुँ र गहुँको आटाको मात्रामा ४३.३ प्रतिशत बृद्धि भएको थियो । दुग्ध उत्पादनको आयातमा पनि १९४.६ प्रतिशत वृद्धि भयो । फलस्वरुप उपरोक्त उत्पादनको उपभोगमा घरेलु उत्पादनको अंश घट्यो र आयातमा निर्भरता अत्यधिक रुपमा बढ्यो ।

स्रोतः एफएओ, कृषि व्यापार तथा खाद्य सुरक्षा भाग-२ ॥ रोमः एफएओ, २००१ ।

४. विकाससिल देशहरुलाई असमान खेल मैदानमा थुनिदिन्छ

सन् १९८० को दशकदेखि नै विश्व बैंक र अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषका संरचनागत समायोजन कार्यक्रमहरुले विकाससिल देशहरुलाई आ□ना अधिकांश व्यापारिक अवरोधहरुलाई हटाउने या तिनमा उल्लेख्य कटौती गर्नका निम्ति दवाव दिएका छन् । आजको स्थिति यिनै दवावहरुको परिणाम हो जसले गर्दा हाल थुप्रै विकाससिल राष्ट्रहरुमा अन्तर्राष्ट्रिय सीमा व्यापार संरक्षण प्रावधान धेरै कमजोर छ,

घरेलु मूल्य नियन्त्रणको सम्भावना घटिरहेको छ र आ□नो सिमित साधनका कारण अनुदान प्रदान गर्ने सम्भावना पनि क्षिण भइरहेको छ । यहाँनेर उदेक लाग्दो कुरा के भने विकसित राष्ट्रहरु विश्व बैंक र अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषका उदारीकरण कार्यक्रमको दवावमा व्यापार सम्बन्धी अवरोधलाई कमी गर्न अथवा तिनीहरुलाई निमिट्यान्न पार्न बाध्य छैनन् र यस्ता राष्ट्रहरुसँग आ□ना किसानहरुलाई सहायता दिनको लागि वित्तिय साधन छ ।

यस्ता असन्तुलनहरुलाई हटाउनुको सट्टा डब्लूटीओका नियमहरुले सबै देशहरुलाई हालको पक्षपात पूर्ण व्यवस्थामा थुनी दिएको छ । यस व्यवस्था अन्तर्गत थुप्रै विकाससिल राष्ट्रहरुसँग अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमाथि अंकुश लगाउने व्यापार अवरोध छैन र उनिहरुसँग आ□नो कृषि क्षेत्रको सुरक्षाका निम्ति व्यापार नीतिहरु पुनः लागु गर्ने बाटो पनि अपर्याप्त छ ।

मानवअधिकारको दृष्टिकोणले हेर्ने हो भने यो एउटा समस्यामुलक परिस्थिति हो किनकी यसमा विकाससिल राष्ट्रहरुले आ□ना जनताको सुरक्षाका लागि आवश्यक पर्ने नीतिहरुको हकमा अपेक्षा गरिएका नीतिहरु बनाउने गुन्जाइस छैन । उदाहरणका लागि उनिहरुले न आयात प्रवाहलाई नियन्त्रण गर्न सक्छन्, न कुनै विदेशी उत्पादनको डम्पिङलाई रोक्न सक्छन्, न त घरेलु मूल्य नियन्त्रणको निम्ति कुनै कदम उठाउन सक्दछन् । यस परिस्थितिले मानवअधिकारको सम्मान, सुरक्षा र कार्यान्वयनमा विकाससिल राष्ट्रहरुको क्षमतालाई प्रभावित पार्नसक्दछ ।

मानवअधिकारलाई साकार पार्नका निमित्त अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगको रुपमा राष्ट्रहरुको दायित्व भनेको विकसित राष्ट्रहरुले उनिहरुको अधिकार क्षेत्रमा हुने गतिविधिले अन्य राष्ट्रहरुबाट मानवअधिकारको सम्मान, सुरक्षा र कार्यान्वयनका निमित्त उठाइने कदमको बाटोमा बाधा नपारुन भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्नुपर्दछ भन्ने हो ।

यस दायित्वको अर्को पाटो भनेको विकसित राष्ट्रहरु अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष र विश्व बैंक जस्ता संस्थाका सदस्य मात्र नभएर यस्ता संस्थाका नीतिमा पनि गहिरो प्रभाव राख्न सक्ने हुनाले यी राष्ट्रहरुले अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष तथा विश्व बैंकका नीतिहरुले मानवअधिकारका क्षेत्रमा सम्बन्धित राष्ट्रहरुको प्रतिबद्धता र क्षमतालाई ठेस नपुऱ्याउन भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्न कदम चाल्नुपर्दछ । संयुक्त राष्ट्र संघका मानवअधिकार सन्धी अवलोकन शाखाहरुले यस कुरालाई कैयौं पटक उजागर गरेका छन् । उदाहरणका लागि सन् २००० मा आर्थिक, सामाजिक एवं साँस्कृतिक

अधिकार समितिले प्रसंसा गर्दै– "इटलीको सरकारलाई अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष तथा विश्व बैंकको सदस्य भएको नाताले यस्ता कदमहरु उठाउनु जस मार्फत यी संस्थाका नीतिहरु र फैसलाहरुले सन्धिलाई हस्ताक्षर गर्ने सरकारको दायित्व, खासगरी अन्तर्राष्ट्रिय सहायता एवं सहयोगसँग सम्बन्धीत दायित्व (...) अनुरुप होस्□□ भनी प्रोत्साहित गरेको थियो ।[१८]

तालिका ७: अन्तर्राष्ट्रिय मुद्राकोष र विश्वबैंकका कार्यक्रमबाट मानवअधिकारको स्तरमा पर्ने प्रभावका बारेमा संयुक्त राष्ट्रसंघको एक मानवअधिकार अंगको राय:

'अन्तर्राष्ट्रिय वित्तिय संस्थाहरुको निर्देशन अनुसार मिश्र सरकारद्वारा लागू गरिएका ढाँचागत समायोजन कार्यक्रमहरु तथा आर्थिक उदारीकरण नीतिहरुका केही प्रावधानहरुबाट मानवअधिकार सन्धिका प्रावधानहरुको कार्यान्वयनमा बाधा पुगेको छ, खासगरी मिश्रको समाजका जोखिमपूर्ण समूहको लागि गरिएको प्रावधान पूर्णरुपमा अस्तव्यस्त भएको छ ।'

स्रोत : संयुक्त राष्ट्रसंघ आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकार समिति, कन्क्लूडिंग अब्जरवेशन्स: इजिप्ट, ई/सी.१२/१/एड.४४, २०००

अन्तमा, अन्तर्राष्ट्रिय संगठनहरुको पनि केही दायित्व हुन्छ भन्ने तर्क दिनेहरुको संख्या बढीरहेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष, विश्वबैंक र डब्लूटीओले संसारभरी उदारीकरणको यस खालको असमान र असमतामूलक ढर्रालाई कायम राख्न खेलेको भूमिकाको उत्तरदायित्व लिन तयार हुनु पर्दछ भन्ने यसको आसय हो ।

६. निश्पक्ष कृषि व्यापार नियम सुनिश्चित गर्ने दिशामा केही सरल कदमहरु

१. डम्पिङलाई रोक्न र सामना गर्न अझ कडा र सरल नियमहरुको समर्थन गर्ने

उत्पादन लागत भन्दा कम मूल्यमा बेचिने सम्पूर्ण उत्पादनलाई डम्पिङ गरिएको मानिने गरि डम्पिङको परिभाषामा डब्लूटीओले सुधार गर्नु र सवल बनाउन आवश्यक छ । त्यसैगरी निर्यातकर्ता राष्ट्रले उत्पादन लागत भन्दा कम मूल्यमा आ□नो उत्पादन बेच्दछ भने त्यसमाथि तुरुन्त डम्पिङ विरोधी शुल्क थोपर्न सक्ने क्षमता आयातकर्ता राष्ट्रहरुमा हुन आवश्यक छ ।

विकासका लागि आर्थिक सहायता संगठन(ओइसीडी)का सदस्य राष्ट्रहरुको सम्पूर्ण उत्पादन लागतलाई प्रत्येक वर्ष प्रकाशित गरिनु पर्दछ भन्ने कृषि नीतिमा सक्रिय समूहहरुको माग छ । सबै सरकारहरुले डम्पिङको स्तरलाई मापन गर्नका निमित्त मिलेर एउटा सघन र पारदर्शी पद्धती विकसित गरुन् र सम्बन्धित आँकडाहरुलाई समयबद्ध ढंगले सार्वजनिक रुपमा उपलब्ध गराउन् भन्ने यी सँगठनहरुको आग्रह रहेको छ । मानव अधिकारका पक्षधरहरुले सूचनाको अधिकार सम्बन्धी दायित्वहरु खासगरी नीति निर्धारणमा सहभागिताका बारेमा सरकारहरुको दायित्वप्रति सचेत रहँदै यस दिशामा भए गरेका कोसिसहरुमा सहयोग पुऱ्याउन सक्दछन् । यस प्रसंगमा मानवअधिकार समर्थकहरु डम्पिङको विरुद्धमा जनमत सिर्जना गर्न मद्दत गर्नेखालका तर्कहरुलाई पनि अगाडि ल्याउन सक्दछन् ।

२. गैर व्यापारिक चासोहरुलाई ध्यान दिने र सुरक्षा व्यवस्थाको प्रयोग गर्ने

कृषि व्यापार नीतिमा गैर व्यापारिक चासोहरुलाई प्रतिविम्बित र समावेश गरेर डब्लूटीओको अर्थ-केन्द्रित दृष्टिकोणलाई बदली त्यसमा सामाजिक, पर्यावरणीय तथा साँस्कृतिक चासोहरुलाई स्थान दिन सकिन्छ । जनकेन्द्रित दृष्टिकोणको आधारमा शक्तिशाली हितहरुको रक्षा गर्ने तथा जीविका र मानवअधिकारलाई प्रोत्साहित गर्ने खालका गैर व्यापारिक चासोहरुका विचमा फरक छुट्याउन मद्दत मिल्न सक्छ ।

केहि राष्ट्रहरुले कृषि वार्ताहरुमा गैर व्यापारिक चासोहरुलाई समावेश गर्ने प्रयास गरेका छन्– जापान, नर्वे र स्विट्जरल्याण्ड जस्ता औद्योगिक राष्ट्रहरुले घरेलु कृषि क्षेत्रको संरक्षण सम्बन्धी व्यवस्था "बहुकृयात्मक" क्षेत्र भएकोले यसलाई समाप्त नगरियोस् भनेर आग्रह गरेका छन् । यसको अर्थ कृषि क्षेत्रले खाद्य सुरक्षाका अलावा एउटा महत्वपूर्ण साँस्कृतिक र पर्यावरणीय भूमिका पनि खेल्दछ भन्ने हुन्छ ।

"विशेष उत्पादन (एसपी) र विशेष सुरक्षा संयन्त्र (एसएसएम) सञ्जाल" अर्थात् जी-३३ का रुपमा संगठित विकाससिल राष्ट्रहरुले डब्लूटीओमा एसपी र एसएसएमलाई मान्यता दिइनु पर्दछ भनेर माग गरिरहेका छन् । एसएसएम मार्फत विकाससिल राष्ट्रहरुले आयातमा हुने परिवर्तन र अचानक बृद्धिको विरुद्धमा आ□नो घरेलु बजारको रक्षाका निमित्त अधिकार प्राप्त गर्दछन् । यस्तो स्थितिमा विकाससिल राष्ट्रहरु विशेष उत्पादनमा भन्सार कटौती गर्नुपर्ने प्रतिवद्धताबाट पनि मुक्त हुनेछन् । अहिलेसम्म विशेष उत्पादनलाई परिभाषित गरिसकिएको छैन तथापि खाद्य सुरक्षा

र ग्रामिण विकास सम्बन्धि आवश्यकताको स्तरमा परिभाषा गरिने सम्भावना छ । एसएसएम र एसपीको अन्तिम रुप के होला भन्ने प्रष्ट भइसकेको छैन तथापि यसमार्फत बढी निश्पक्ष र जनकेन्द्रित कृषि नियमहरुको प्रवर्धन गर्न सकिने सकारात्मक र स्वागतयोग्य कदम हुनेछन् भन्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

एसपी र एसएसएमका परिभाषामा लैङ्गिक सवालहरुलाई कसरी प्रतिविम्बित गर्न सकिन्छ भन्ने कुरामा लैङ्गिक समूहहरुले हेरीरहेकाछन् । मानवअधिकारका समर्थकहरुले यस दृष्टिकोणबाट उपयोगी रुपमा सिक्न र योगदान दिन सक्दछन् ।[१९]

३. विशेष एवं विभेदकारी व्यवहार सम्बन्धी प्रावधानहरुलाई अझ सार्थक बनाउने

हाल भइरहेका विशेष एवं विभेदकारी व्यवहार (एसडीटी) व्यवस्था विकाससिल राष्ट्रहरुको कमजोर स्थितिलाई सम्बोधन गर्न पर्याप्त छैन भन्ने कुरालाई उनिहरुले लामो समयदेखि जोड दिइ रहेका छन् । यसै आधारमा उनिहरुले एसडीटी व्यवस्थामा सुधारका निम्ति डब्लूटीओमा ८८ वटा प्रस्तावहरु पेश गरेका छन्, जुन हाल विचाराधिन छन् । मानवअधिकारका समर्थकहरुले यी कोसिसहरुमा सहयोग गर्न सक्दछन् । उनिहरुले आ□ना बाणिज्य मन्त्रालयहरु वा जेनेभा स्थित बाणिज्य सम्बन्धि वार्ताकारहरुलाई सन् २००५ को जुलाइको समय सिमालाई उल्लंघन नगरियोस् भनेर दवाव दिन सक्दछन् ।

४. प्रभाव मूल्यांकन गर्ने

कृषि सम्झौताको कार्यान्वयनबाट सन् २००० को अन्त सम्ममा के नतिजाहरु प्राप्त भए भनेर वर्तमान कृषि सम्बन्धी वार्ता भन्दा पहिले राम्रोसँग समिक्षा गरिनु पर्दछ भनेर कृषि सम्झौताको धारा ३० मा व्यवस्था गरिएको छ । कृषि सम्झौता अन्तर्गत सहुलियत कटौती गर्ने प्रतिबद्धताहरुको प्रभाव मूल्यांकन गर्नु यस समिक्षाको केन्द्रिय तत्व मानिएको थियो । यस समिक्षामा खाद्य सुरक्षा ग्रामिण विकास र पर्यावरण सुरक्षा समेत गैर व्यापारिक चिन्ताहरुसँग जोडिएका अनुभवहरुमाथि केन्द्रित हुनुपर्ने थियो । डब्लूटीओ अर्न्तगत 'विश्लेषण एवं सूचना आदानप्रदान' प्रकृया पूरा गरिसकिएको छ तर यसको दायरा एकदमै संकुचित थियो र धेरै मानिसहरुको विश्वासमा धारा २० अर्न्तगत अपेक्षा गरिएको समिक्षा मापदण्डमा यो मूल्यांकन खरो उत्रँदैन ।

मानवअधिकार कानून अन्तर्गत सदस्य राष्ट्रहरुले आ-आ□नो देशमा मानवअधिकारको स्थितिमा दृष्टि दिने र आफ्ना नीतिहरुले मानवअधिकारलाई

साकार पार्न मद्दत गरेको सुनिश्चित गर्ने भन्ने अपेक्षा गरिएको हुन्छ । डब्लूटीओ अर्न्तगत उदारीकरणको परिभाषा र यसको कार्यान्वयनले मानवअधिकारको स्थितिलाई गम्भिर प्रभाव पारेको छ त्यस कारण कुनै पनि नयाँ वार्ता मार्फत प्रतिवद्धता व्यक्त गर्नु अघि मानव अधिकारमा त्यसले पार्ने प्रभावको उचित जाँच गर्न आवश्यक छ । यस किसिमको मूल्यांकनलाई पूर्ण गम्भिरताका साथ लिइने कुरालाई राष्ट्रिय सरकारका साथै डब्लूटीओ, अन्तर्राष्ट्रिय मुद्राकोष र विश्व बैंकले पनि सुनिश्चित गर्नु आवश्यक छ ।

कृषि सम्झौता सहित डब्लूटीओका सबै सम्झौताले मुख्य रुपमा विभिन्न देशहरुका विच निहित सम्बन्धलाई निर्धारण गर्दछन् त्यसकारण कृषि व्यापारको उदारीकरणले मानवअधिकारलाई पार्ने प्रभावको मूल्यांकनले खास महत्व राख्दछ । यसबाट देशभित्र श्रोतहरुको वितरण कसरी गरि राखिएको छ भन्ने कुरा पत्ता लगाउन सकिन्छ । व्यापार नीतिका क्षेत्रमा कुनै देशका प्रतिवद्धताहरु देश भित्रका अलग अलग समुहहरुविच भेदभावको कारक नबनोस् भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्न मानवअधिकारको अवधारणाले मदत दिन सक्दछ ।

५. व्यवसायिक नियन्त्रणको सामना गर्ने

व्यापार एवं विकास संगठनहरु अन्तर्देशिय नियमहरु (टि.एनसी.)को शक्तिलाई अझ बढी राम्रोसँग व्यवस्थापन गरिनुपर्दछ भन्ने चाहन्छन् । अर्कोतर्फ मानवअधिकार पक्षधरहरु नीजि व्यवसायिक उद्यमीहरुको मानवअधिकार सम्बन्धि दायित्वप्रति जोड दिइरहेका छन् । मानवअधिकार बनौटले नीजि व्यवसायिक नियकायहरुका गतिविधिबाट हानिकारक मानविय प्रभावका लागि उनिहरुलाई उत्तरदायि बनाउन वास्तवमा शसक्त भूमिका निभाउन सक्दछ ।

६. सरकारका आर्थिक एवं मानवअधिकार सम्बन्धी दायित्वका विच सामञ्जस्यको सुनिश्चितता गर्ने

राष्ट्रहरुले डब्लूटीओमा वा अन्तर्राष्ट्रिय मुद्राकोषअथवा विश्व बैंकसँग वार्ता गरिरहँदा राज्यको मानवअधिकार सम्बन्धी दायित्वलाई भुल्न सकिन्न । हाल आएर डब्लूटीओले पनि नीतिगत सामञ्जस्यको सबालमा पहिलेभन्दा बढी ध्यान दिन लागेको भए तापनि यो चिन्ता विभिन्न देशका व्यापारिक, वित्तिय एवं आर्थिक नीतिहरुका विच सामञ्जस्यप्रति ज्यादा केन्द्रित रहेको छ। सामञ्जस्यको यो अवधारणालाई अझ विस्तार गर्नु आवश्यक छ जसले गर्दा विभिन्न देशहरुका

आ□ना सामाजिक नीतिहरुलाई कमजोर बनाउने अथवा उनिहरुको मानवअधिकार सम्बन्धी दायित्वहरुलाई पुरा गर्नबाट बाधा गर्ने यस प्रकारका व्यापारिक तथा आर्थिक सम्झौताहरुको साझेदार उनिहरु नबनुन् भन्ने सुनिश्चित गर्न सकियोस् ।

मानवअधिकार, व्यापार एवं विकासका क्षेत्रमा काम गर्नेले आ□ना व्यापार सम्बन्धि मन्त्रालयहरु तथा आ□नो देशका जेनेभा स्थित वार्ताकारहरुलाई सम्पर्क गरी कुनै पनि नयाँ व्यापार सम्झौतामा मानवअधिकार सम्बन्धि दायित्वहरुलाई समावेश गरिएको सुनिश्चित गर्नुपर्दछ । मानवअधिकार पक्षधरहरुले विकासको क्षेत्रमा सक्रिय व्यक्तिहरुका साथ जानकारीको आदान प्रदान र गतिविधिमा समन्वय गरी विभिन्न मन्त्रालयहरुका विच जानकारी आदान प्रदान र गतिविधि मार्फत तालमेल गराइ व्यापार नियमहरुबाट आम मानिसहरुका हित र अधिकारहरुलाई ठेस नपुगेको सुनिश्चित गर्न आ-आ□ना सरकारहरुलाई दवाव दिन सफल हुनेगरी प्रयासहरुलाई बढाउन सक्दछन् ।

७. निष्कर्ष : विश्वव्यापी खाद्य प्रणालीका निमित्त एउटा सोच

संसार भरिका अधिकांस गरिव मानिसहरु ग्रामिण भेगमा बसोबास गर्दछन् । सही अर्थमा विकासलाई प्रवर्धन गर्न र मानवअधिकार सम्बन्धि जिम्मेवारीलाई पुरा गर्नका लागि राज्यहरुले ग्रामिण समुदायका आवश्यकता र क्षमताप्रति स्पष्ट जोड दिने खालका नीतिहरु लागु गर्नुपर्दछ । यसको अर्थ ग्रामिण भेगलाई व्यापार विस्तारको दायराभन्दा बाहिर राख्न हुँदैन भन्ने होइन किनकी व्यापार पनि विकासको एउटा महत्वपूर्ण साधन हो । तथापी व्यापार नीतिहरुले स्पष्ट रुपमा जनकेन्द्रित दिशा समात्नु पर्दछ भन्ने कुरा निश्चित रुपमा महत्वपूर्ण छ । व्यापारलाई आफैंमा एउटा साध्यका रुपमा मानेको खण्डमा पनि यो मानवअधिकारलाई सुनिश्चित गर्ने अथवा स्थायी आर्थिक एवं सामाजिक विकासको वाहक बन्न सक्दैन ।

वर्तमान स्वरुपमा डब्लूटीओको कृषि सम्झौता मानवअधिकार प्रति सम्मानको सन्दर्भमा कृषिको वनोट प्रदान गर्न विफल भइरहेको छ । यसको सट्टा उसले विश्वभर कृषि क्षेत्रको उदारीकरणमा जोड दिएको छ । डब्लूटीओले गरिव किसानलाई घाटा पुऱ्याउने खालको सम्झौतालाई जन्म दिएको छ । जसका कारण विकल्प रहित विश्वभरका गरिव किसानहरु वस्तु व्यापारी र कृषि व्यवसायिक निकायहरुका दयामा आश्रित हुनुपरेको छ ।

व्यापार एवं विकासका क्षेत्रमा सक्रिय गैह्रसरकारी संस्थाहरुका साथै किसान संगठनहरुले अझ बढी समतामूलक विश्व खाद्य व्यवस्था सम्बन्धी आ□नो सोचको खोजि सुरु गरेका छन् । यस सोचले मानवअधिकारलाई प्रवर्धन गर्नेछ र खाद्य सुरक्षा, जीविका र स्थायी विकास सुनिश्चित गर्नका लागि हरसम्भव कदमहरु उठाउनेछ । मानवअधिकार संगठनहरु यस प्रक्रियामा संलग्नहुन आवश्यक छ । यो पुस्तिकाले कृषि व्यापार प्रणालीसँग जोडिएका मुख्य समस्याहरुलाई बुझ्न र तिनीहरुको सुधारका निम्ति कदम चाल्ने सम्बन्धमा सोचाइ प्रस्तुत गर्ने दिशामा एउटा सुरुवाती दृष्टिकोण प्रदान गर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्री

१. एफएओ, *सम इश्युज रिलेटिंग टू फूड सिक्योरिटी इन द कन्टेक्स्ट अफ द डब्लूटीओ नेगोशिएसन्स अन एग्रीकल्चर,* छलफल दस्तावेज, जेनेभा, जुलाई २००१

२. बील वोर्ले, *फूड, इंक.– कर्पोरेट कन्सन्ट्रेसन फ्रम फार्मर टू कन्जूमर,* यूके फूड ग्रुप, २००३ । ?धधधागपानायचनागपश्र

३. डब्लु टिओमा डम्पिङ्गका धेरै परिभाषाहरु छन् । हामी त्यस्ता परिभाषाको प्रयोग गरिरहेका छौं जसमा उत्पादनको लागत र विक्रय मूल्य विच तुलना गरिन्छ । डब्ल्यूटीओको मञ्चमा प्रयोग हुने सबैभन्दा सजिलो परिभाषा त्यो हो जसमा घरेलू विक्रय मूल्यको तुलना विश्वव्यापी स्तरको मूल्यसँग हुन्छ ।

४. हेर्नुहोस्, इन्स्टीच्यूट फर एग्रीकल्चर एण्ड ट्रेड पोलेसी (आईएटीपी), *यूनाइटेड स्टेट्स डम्पिंङ अन वर्ल्ड एग्रीकल्चरल मार्केट्स,* द्दण्ण्द्ध ?धधधाष्बतउायचनश्र

५. अब संयुक्त राष्ट्रसंघसँग यस बारेमा निगरानी गर्ने अधिकार छैन तर पनि विभिन्न अनुमान अनुसार यो संख्या आज पनि उत्तिकै हुनसक्छ । निक बटलर, *दि इन्टरनेशनल ग्रेन ट्रेडः प्रोब्लम्स एण्ड प्रोस्पेक्ट्स,* न्यूयोर्कः सेंट मार्टिंस प्रेस, १९८६

६. बिल वेर्ले, माथि क्र. सं. २ हेर्नुहोस् ।

७. संयुक्त राष्ट्रसंघ (यूएन), *नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र,* १९६६, *आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र,* १९६६, *बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धि* १९८९ । यी सन्धिहरु तथा अन्य सन्धिहरुको पुरै पाठको लागि तथा यी सन्धिलाई स्वीकृति दिने राष्ट्रहरुको सूचीको सम्बन्धमा जान्नको लागि हेर्नुहोस्

?धधधायजअजचायचनरभलनष्किजरबिधरष्लमभहाजतकश्र

८. संयुक्त राष्ट्रसंघ, सहश्राब्दि विकास लक्ष्य, २००२
?धधधागलायचनरुर्षीभिललष्गजनयबाकिश्र

९. एफएओ, *भोलुंटरी गाइडलाइन्स टू सपोर्ट द प्रोग्रेसिव रियलाइजेशन अफ द राइट टू एडिक्वेट फूड इन द कन्टेक्स्ट अफ नेशनल फूड सिक्योरिटी,* २००४ ?धधधााबयायचनरचष्नजततयाययमश्र

१०. हेर्नुहोस्, संयुक्त राष्ट्रसंघ, *भोजनको अधिकारसम्बन्धी विशेष प्रतिवेदकले महासभामा पेश गरेको प्रतिवेदन,* ए/५९/३८५, २००४

११. संयुक्त राष्ट्रसंघ, आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी समितिको *जेनरल कमेन्ट नं. ३ (१९९०), दि नेचर अफ स्टेट्स पार्टीज अब्लिगेशन्स्*
?धधधायजअजचायचनरभलनष्किजरदयमष्भकरअभकअचरअयकभलतकाजतकश्र

१२. एओएको पाठको लागि तथा डब्लूटीओमा भएको वार्ता एवं कृषि सम्बन्धी विवादहरु जान्नको लागि डब्लूटीओ वेबसाइटमा कृषि सम्बन्धी खण्ड हेर्नुहोस् <www.wto.org/english/tratop_e/agric_e/agric_e.htm> मानव अधिकार दृष्टिकोणबाट गरिएको प्रस्तुतिको लागि हेर्नुहोस् 3d/FORUM-ASIA, डब्लुटिओका लागि व्यवहारिक पुस्तिका, २००४ ।
<www.3dthree.org/en/complement.php?IDcomplement=36&IDcat=4&IDpage=14>

१३. डब्लूटीओ, *डब्लुटिओ स्थापना गर्ने माराकेश सम्झौता-प्रतावना*

१४. डब्लूटीओ, *कृषी सम्झौता-प्रस्तावना*

१५. डब्लूटीओ, *दोहा मन्त्रीस्तरिय घोषणा- अनुच्छेद १५* ।

१६. पानोस कोनांड्रियाज तथा अन्य, *कन्टीन्यूएसन अफ द रिफर्म प्रोसेस इन एग्रीकल्चरः डेवलपिङ् कन्ट्री पर्स्पेक्टिब्ज,* १९९८

१७. हेर्नुहोस्, संयुक्त राष्ट्रसंघ, आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी समिति, *पावर्टी एण्ड दि इन्टरनेशनल कोवेनेट अन इकोनोमिक, सोशल एवं कल्चरल राइट्स,* ई/सी. १२/२००१/१०, १० मे २००१ ।

१८. हेर्नुहोस्, संयुक्त राष्ट्र, आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी समिति, *कन्क्लुडिङ अब्जर्वेशन्सः इटली,* ई/सी १२/२००१/१०, १० मे २००१ ।

१९. यस अनुसन्धानको विवरणको लागि इन्टरनेशनल जेन्डर एण्ड ट्रेड नेटवर्कको वेबसाइट www.igtn.org/Research/GenderTrade.htm हेर्नुहोस् ।

एसपी र एसएसएमको जनकेन्द्रित आँखाबाट कसरी परिभाषित गर्न सकिन्छ, भन्ने बारेमा अन्य दस्तावेजका लागि इन्टरनेशनल सेन्टर फर ट्रेड एन्ड सस्टेनेबल डेभलपमेन्टको वेबसाइट www.agtradepolicy.org हेर्नुहोस् ।

केही सम्पर्क र सूचनाका श्रोतहरु

Action Aid<www.actionaid.org.uk>
Agribusiness Accountability Initiative
<www.agribusinessaccountability.org>
Bilaterals.org<www.bilaterals.org>
Catholic Agency for Overseas Development (CAFOD)
<www.cafod.org.uk>
Christian Aid<www.christian-aid.org.uk/indepth/trade.htm>
Food First Information Action Network <www.igtn.org>
Oxfam International <www.oxfam.org>
Southern and Eastern African Trade Information and Negotiations Institute (SEATINI) <www.seatini.org>
Third World Network (TWN) <www.twnside.org.sg>
UN Special Rapporteur on the Right to Food, Research Unit on the Right to Food <www.righttofood.org>
Via Campesina <www.viacampesina.org>
World Trade Organization <www.wto.org>
WWF International <www.panda.org/trade>

केही महत्वपूर्ण सामग्री

एक्सनएड, डब्लूटीओ एग्रीमेन्ट अन एग्रीकल्चरलर, ब्रीफिङ्ग पेपर, २००३
<www.actionaid.org.uk/index.asp?page_id=794>

एक्सनएड, पावर हंगरीः सिक्स रीजन्स टू रेग्यूलेट ग्लोबल फूड कर्पोरेशन, २००५ ।
<www.actionaid.org.uk/wps/content/documents/power_hungry.pdf>

एफएओ, एग्रीकल्चर, ट्रेड एण्ड फुड सिक्योरिटीः इश्यूज एण्ड आप्सन्स इन दि डब्ल्यूटीओ निगोशिएसन्स फ्राम दि पर्स्पेक्टिव अफ डिवेलपिंग कन्ट्रज, खण्ड १, १९९९ ।

विपुल चैटर्जी, ट्रेड लिब्रलाइजेशन एण्ड फूड सिक्योरिटी, १९९८
www.cutsinternational.org/1998-6.htm xxx to be confirmed

फिएन एव. वाया केपेसिना, वायलेशन्स अफ पीजेन्ट ह्यूमन राइट्स : ए रिपोर्ट अन केसेज एण्ड पैटर्न्स अफ वायलेशन, २००४

हीरामणि घिमिरे एवं रत्नाकर अधिकारी, एग्रीकल्चरल ट्रेड लिब्रलाइजेशन एण्ड

इट्स इम्पेक्ट अन साउथ एशिया, एसएडब्ल्यूटीईई एवं सीयूटीएस-सीआईटीईई, २००१ ।

इन्स्टीच्यूट फर एग्रीकल्चर एण्ड ट्रेड पोलिसी, वर्ल्ड ट्रेड अर्गनाइजेसन एग्रीमेन्ट अन एग्रीकल्चर बेसिक्स, डब्लूटीओ कैंकुन सीरिज पेपर संख्या २, २००३ ।

सोफिया मार्फी, मैनेजिंग दि इनविजिबल हैड-मार्केट्स, फर्मर्स एण्ड इन्टरनेशनल ट्रेड, इन्स्टीच्यूट फर एग्रीकल्चर एण्ड ट्रेड पोलिसी, २००२ । <www.tradeobservatory.org/library.cfm?RefID=25497>

जेम्स आर.सिम्प्सन एवं थोमस जे. शुएनबाम, नन-ट्रेड कन्सर्न्स इन डब्ल्यूटीओ ट्रेड निगोशिएशनः लिगल एण्ड लेजिटिमेट रीजन्स फर रिवाइजिंग दि बक्स सिस्टम, इन्टरनेशनल जनरल अफ एग्रीकल्चरल रिसोर्सेज, गवर्नेस एण्ड इकोलोजी, खण्ड २, संख्या ३/४, २००३ ।

संयुक्त राष्ट्र मानवाधिकार आयोग, रिपोर्ट अफ दि यूएन स्पेशल रेपर्टियर अन दि राइट टू फूड टू दि कमीशन अन ह्यूमन राइट्स, २००४ <www.ohchr.org/english/issues/food/annual.htm>

बिल वर्ली, फूड, ईंक.– करपोरेट कन्सन्ट्रेसन फ्रम फार्मर टू कज्यूमर, यूके फूड ग्रुप, २००३ । www.ukfg.org.uk

थ्रेड (THREAD) (Trade Human Rights and the economy: Action Updates)

सीरीज अन्तर्राष्ट्रिय धाराका महत्वपूर्ण मुद्दाहरुको सूचना आदान प्रदान र जानकारी दिने श्रृंखला हो । यी मानवअधिकार प्रति सचेत र सक्रिय बनाउनका लागि तयार गरिएका हुन् । यी सीरिजको प्रकाशनले मानवअधिकार संगठनहरुलाई मानव अधिकारप्रति जानकारी दिने र व्यापार र व्यापारका नियमहरुमा मानवअधिकारको प्रवर्धन र सुरक्षाका लागि तयार रहन सहयोग पुऱ्याउँछन् ।

मानवअधिकारको दृष्टिकोणबाट विश्व व्यापार संगठन (डब्लूटीओ) को कृषि सम्झौतालाई विश्लेषण गर्नका लागि त्ज्भ्ब्म सीरिज सर्वप्रथम प्रकाशन भएको हो । एक परिचयात्मक दस्तावेजका रुपमा रहेका यी प्रकाशनहरु मुख्य रुपमा बैदेशिक कृषि व्यापार व्यवस्थाका नियमहरु र मुख्य विशेषताहरुप्रति केन्द्रीत छन् । यो सीरिजले मानवअधिकारसँग सम्बन्धित पक्षहरु, सुझावका साथै मानवअधिकारका भावी बहसहरुलाई समेट्छ । सीरिजका भावी प्रकाशनहरु कृषि व्यापार वार्ताका खास मुद्दाहरुमा केन्द्रीत रहनेछन् ।

–o–

8An6Lcf]/ ljZjJofkLs/0f ;DaGwdf kmfl]/8sf]cleofg

dfgj clwsf/ tyf kh̃ftflGqs d~r -kmfl]/8_ u}/ gfkmfdVL u}/ /fhgl}ts / ;fj{hlgs ;/f]sf/ /fVg]:jtGq u}/ ;/sf/L ;+yfsf ?kdf ;g\@))!df :yfkgf ePsf]xf] . of] ;+yf lhNnf kl/zf;g sfo{no sf7df8f}+df lj lwjt\btf{eO{;dfh sNof0f kl/ifb\;F cfj4 /x]sf]5 . o; ;+yfdf dfgj clwsf/sdL{ljsf; ljifo1 sfgbljb\ ;dfhzf:qL, dfgjzf:qL, /fhgLltzf:qL, cy{zf:qL / jftfj/0fljb h:tf ljljb lfqsf lj1x? ;a4Ug /x]sf 5g\.

cGt/fli6«o jf lflqo, jxkllfo jf låkllfo :t/ gxg] cfly{s / Jofkfl/s ;lGw ;Demf}tfx?sf] gsf/fTds k|efjaf6 l;dfGtsl[t / hfl]vdk0f{l:yltdf /x]sf g|kfnL hgtfsf]lxt /lff ug{ ;DaGwdf rgfvf]/xg'/ ;fy} adf]hd clwsf/dVL cleofg ;~rfng ug{kmfl]/8sf]p2]Zo xf] . pbf/jfb ljZjJofkLs/0f, vhf ahf/ tyf sl[if ;Demf}tfsf gsf/fTds kIfsf] blkl/0ffdaf6 g|kfn h:tf]s[if cy{Gq / oxfF]sf ;fgs ls;fgx?sf]lxt /lffy{1fg ;"rgf / l;ksf]x:tfGt/0f ug{o;sf]p2]Zo /x]sf]5 .

kmfl]/8n]ljZjJofkf/ ;u+7g (WTO) / o;n]s[iflfqdf ;fhg fug{hfl]vdtf Go'gLs/0fsf nflu :yfgLo hgtf;dIF1fgsf]lj:tf/ ub{cfPsf]5 . /, o; cleofgnf0{;u+l7t ?kdf gful/s sf/jfxLåf/f cl3 a9fpg ;dbfo ;+lf0f ;~hfn (CPN) / /fli6« ;+lf0f sfo{;dlX (NPWG) dfkm{ #% lhNfndf clwofg sfo{hfnf]:yflkt u/]sf]5 . kmfl]/8n]l;dfGtsl[t hgtfsf]lbuf]hLljsf tyf ;fdflhs Pj+/fhgLlts ;xeflutfsf ;jfndf cWoog cg';Gwf ub{pgLx?sf];zlQms/0fsf nflu tflnd ;~rfng ub{cfPsf]5 . o; cleofg cGtu{ /fli6«, lfqLo tyf cGt/fli6« :t/df ;dfg p2]Zo af]s]sf u};/sf/L ;+yfx?;F ;femf d2fdf lfqLo txsf kl/ofhgfx? sfof{jog ub{cfPsf]5 .

ljZj Jofkf/ ;u+7gsf];b:otf kflKtaf6 g|kfnnf0{cGt/fli6« ahf/df lgs{cj;/x? klt xg]lglZrt eP tfklg o;af6 g|kfnsf ;Lldt ljbl]zL bnfn, kFLklt ju{ pRrkb:yf gf]s/zfxL tyf /fggLlts g|t[j ju{n]kmf0bf p7fpg]5g\. /fli6« cy{Gqsf] d?b08sf ?kdf /x]sf g|kfnL s[fsx?nf0{ljZj Jofkf/ ;u+7gaf6 sg}nfe kfKt xg]v|vF]g . cfd hgtf, ;fgf ls;fg, dhb'/ tyf lgDg cfo xg]ju{n]o;af6 7"hf]df/ v|g'kb5 . o:tf] cj:yfdf ljZj Jofkf/ ;u+7g / o;sf gLltn]s[iflfqdf kg[c;/x?sf jf/]df ak|t\ cleofg ;~rfng u/L cfd ;femf]f/x?nf0{;r]t u/fpg'kmfl]/8sf]lgoldt cleofg xf]. o;sf ;fy}s[if Jofkf/sf]kl]4g u/L s[fsx?sf]pTdfbgnf0{cGt/fli6« ahf/df k¥ofpg] gLltx?sf]thf{ / sfof{jog ug{;/sf/nf0{hg:t/af6 bafa lbg]cleofgsf]cu'jf0{ug{ kmfl]/8sf]kfyldstf xf].

ljsf;zLn /fi6«x?sf]lxtnf0{dWogh/ ub{ul/j tyf lk5l8Psf hgtfsf]lbuf]hLljsf, dfgj clwsf/ tyf cfwf/e"t cfjZostfsf ;jfndf kmfl]/8n]asfnt, 5nkmn, cGtls{bf, uf]7L, k|sfzg tyf ljt/0fdfkm{ 1fg kl/rfng tyf x:tfGt/0f ub{5 .